Güney Marmara Adaları Tarihçesi

Ulaş Töre Sivrioğlu, Mustafa Akçaöz, Ioannis Papachristou

Güney Marmara Adaları Genel Görünüm

Eski Çağ'da Güney Marmara Adaları

"Güney Marmara Adaları: Mimari Mirasın Belgelenmesi ve Risk Değerlendirmesi" adlı projemizin kapsamını oluşturan Güney Marmara Adaları, Marmara Denizi'nin güney yarısında, Kapıdağ Yarımadası'nın batı ve doğusunda konumlanmış, en büyüğü Marmara Denizi'ne adını veren Marmara Adası olmak üzere bugünkü isimleriyle Hayırsız, Işık, Asmalı, Ekinlik, Avşa, Mamalı, Paşalimanı, Koyun, Yer, Kuş, Hali, Hasır, Soğan, Sedef, Fener ve İmralı ada ve adacıklarını kapsamaktadır (Haritalar s. 12, 32-33). Bu adalardan İmralı erişim dışı olduğu için proje kapsamına alınmamıştır; diğerlerinde yalnızca Marmara, Ekinlik, Avşa ve Paşalimanı'nda yerleşim bulunmakta, kalanlarında ise halihazırda bulunmamaktadır. Bu adaların tarih öncesi devirlere ait yerleşimleri hakkındaki bilgilerimiz Avşa Adası ile sınırlıdır. En erken tarihli veri Mezolitik Döneme tarihlenen Ağaçlı kültürüne ait izlerdir. (Özdoğan 2018,17). Bununla birlikte Avşa Adası, Manastır Mevkinde Erken Tunç Çağı'na tarihlenen buluntular tespit edilmiştir (Özdoğan 2018, 27); Eski Çağ için ise yalnızca Marmara ve Paşalimanı adalarında yerleşim olduğuna dair arkeolojik verimiz bulunmaktadır.

Eski Çağ'da bu adaların isimleriyle ilgili ana kaynağımız olan Yaşlı Plinius (1. yy), Propontis'te Kyzikos yakınında yer alan adaları şu şekilde sıralamaktadır (V.44.1): "Elaphonnesos -ki Kyzikos mermeri buradan gelmekte olup- Neuris ve Prokonnesos olarak da anılmaktadır. Daha sonra Ophiussa [Avşa Adası]; Akanthos [Ekinlik?]; Phoebe; Scopelos; Porphyrione; Halone [Paşalimanı] -ki aynı adlı şehre de sahiptir; Delphacia; Polydora; ve şehriyle birlikte Artaceon'' gelmektedir.[1]

[1] Prokonnesos Adası'nı da kapsayan benzer türde bir Propontis betimlemesine bir 4. yy kaynağında da rastlanmaktadır (Amm. Marc. XXII.8.5). Plinius tarafından Elaphonnesos'un Prokonnesos olarak da anılması ve Strabon'un "eski Prokonnesos" ibaresi ile birlikte ele alınırsa Elaphonnesos'un "eski Prokonnesos" olduğu düşünülebilir.

Eski Çağ'da *Hellespontos* (Çanakkale Boğazı) ile *Bosporos* (İstanbul Boğazı) gibi iki önemli stratejik geçiş noktasının tam ortasında bulunan Marmara Adası, MÖ 750-550 yılları arasındaki Büyük Kolonizasyon Dönemi'nde Miletoslularca kolonize edilerek Prokonnesos kent devleti kurulmuştur. Yunancada *nesos* (νήσος), "ada" anlamına gelir; ancak ilk sözcük *prokon* (προκον-) için çeşitli yorumlar vardır: (1) πρόξ denilen bir geyikten; (2) πρόχοος denilen bir sürahiden; (3) προσχόω her zaman bir ada olmadığına, bilakis yarımada olduğuna dair bir efsaneden. Antik Çağ'da kent-devletinin sikkelerinde geyik ve sürahi (*oinoche*) motifleri sıklıkla görülür (Fig. 1). Bizans kaynaklarında ise adanın ismi Προικόννησος olarak yazılmakta ve mitolojide Persephone'nin mermer çeyizine atıfla προίξ'tan türediği düşünülmektedir. Marmara adının kullanımı ise Orta Çağ'dan itibaren İtalyan denizciler ve ardından Türkler ile birlikte yaygınlaşmıştır (Hasluck 1909, 7-8).

Öy: Aphrodite başı, sola. *Ay: Oinochoe. ΠΡΟ-ΚΟΝ.*

BNF 1966.453.2545. AR, 12mm, 2,38g. Hemidrahmi.

Öy: Aphrodite başı, sağa. *Ay: Geyiğin ön kısmı, sağa, başı sola; sol boşlukta oinochoe. ΠΡΟ-ΚΟΝ.*

Numismatik Naumann, Müzayede 58 (1.10.2017) Lot 138. AR, 11mm, 1,16g. Diobol.

Fig. 1: Prokonnesos kent devletinin bastığı gümüş sikke örnekleri

Antik Mysia bölgesine dahil olan Marmara Adası hakkında en eski tarihsel bilgilerimizi ünlü Yunan tarihçi Herodotos'dan (MÖ 5. yy) öğrenmekteyiz. Herodotos, MÖ 7. yy civarı yaşamış olan ozan Aristeas'ın mucizelerle dolu hayat hikâyesini aktarırken, ozanın doğum yeri olan Prokonnesos'tan (Marmara Adası) ve burada yaşanmış birtakım olaylardan detaylı bir şekilde bahsetmektedir (IV.13-15).[2] Ayrıca Batı Anadolu'daki Yunan kentlerinin Perslere karşı başlattıkları Ion Ayaklanması (MÖ 499-494) esnasında Pers yanlısı bir Fenike filosunun Prokonnesos ile Artake'yi (Erdek) yakarak tahrip ettiğini aktarmaktadır (Herodotos VI.33).

Prokonnesos kentinin adına Attika-Delos Deniz Birliği vergi listelerinde MÖ 452 ve 450 yıllarında rastlanmaktadır; buna göre MÖ 450 yılında Prokonnesos kent devleti Attika-Delos Deniz Birliği'ne 3 *talanton* vergi ödemiştir (ATL, 261-263). Ksenophon (MÖ 4. yy) da Peloponnesos Savaşı'nın (MÖ 431-404) bölgedeki uzantısı olan Kyzikos Savaşı'nın (MÖ 410) Prokonnesos'ta gerçekleşmiş bazı safhalarından söz etmekte; fakat ada hakkında spesifik bilgi vermemektedir (I.1.13-14, 18, 20; I.3.1).[3] Anaksibios ve Antalkidas adlı Spartalı amirallerin MÖ 389 ve 387 yıllarında Atina donanmalarına karşı verdikleri mücadeleler aktarılırken de Prokonnesos'un kısaca bahsi geçmektedir (Ksenophon IV.8.36, V.1.26).

Denizci kavimler arasında yaşanan savaşlardan bir diğerinde Kyzikoslular, MÖ 362 yazında Prokonnesos'a karadan ve denizden saldırarak kente büyük zarar vermiş,

[2] Adanın en meşhur kişiliği kabul edilebilecek Prokonnesoslu Aristeas'a sonraki yüzyıllar boyunca da sıkça atıfta bulunulmuştur (Birinci yy: Plinius VII.2.1, VII.52.1; Plut. *Rom*. 28; Strabon I.2.10, XIII.1.16, XIV.1.18. İkinci yy: Gellius *Attic* IX.4; Dio Chrysostom XXXVII.46; Pausanias I.24.6, V.7.9; Tatianus 41. Üçüncü yy: Athanaeus *Deip*. XIII.83. Dördüncü yy: Iamblichus XXVIII.138. Onuncu yy: SOL al. 3900). Adalı bazı tarihi şahsiyetler daha söz konusudur. Örneğin Pers İmparatoru I. Darius'un MÖ 513'teki İskit Seferi'nde Metrodoros, Prokonnesos despotu olarak karşımıza çıkmaktadır (Herodotos IV.138). Birinci yy dolaylarında Prokonnesoslu bir Zerdüşt'ten söz edilmektedir (Plinius XXX.2.1). Üçüncü yy itibariyle Bion isimli Prokonnesoslu bir yazarın bahsi geçmektedir (Diogenes Laertius IV.58). Farklı bir 4. yy kaynağında ise gebelik hakkında bilgi verilirken Prokonnesoslu anonim bir köle kızın hikayesi anlatılmaktadır (Solinus I.60). MÖ 4. yy'da yaşamış Platoncu bir bilim insanı olan Alopekonnesoslu (Avşa Adası?) -ya da- Prokonnesoslu Manaichmos'un hikayesine 10. yy'da rastlamak mümkündür (SOL mu. 140, pi. 2478).

[3] Diodorus Siculus (MÖ 1. yy) ve Plutarchos'un (1. yy) da bu savaşa dair benzer aktarımları mevcuttur (Diodorus Siculus XIII.49.1; Plutarchos *Alk.* 28).

Fig. 2: Tabula Peutingeriana haritasında Marmara Adası'nı gösteren kısım (Prontera 2003'ten)

Prokonnesoslular da bu durum karşısında müttefikleri Atinalılardan yardım istemişlerdir. Bunun yanı sıra adadaki Atina egemenliğinin MÖ 330'lar itibariyle hâlâ aktif olduğu görülmektedir (Demosthenes *Polykles* 5).

Birinci yüzyılda yaşayan Pomponius Mela'ya (II.99) göre Propontis (Marmara Denizi) adaları arasında yalnızca Prokonnesos meskûn bir yerdi. İkinci yüzyıl yazarlarından Ptolemaios, Propontis'teki Prokonnesos Adası'ndan bahsetmekte ve buranın koordinatlarını vermektedir (III.11.8). Bir başka 2. yüzyıl yazarı Appianus'un aktardıklarına göre Nikaia (İznik) ve Nikomedeia'yı (İzmit) alan isyancı general Sextus Pompeius'un peşine düşmek üzere denize açılan bir Roma ordusu MÖ 35'te Prokonnesos'ta karaya çıkmıştır (V.14.139). Yine ikinci yüzyıl yazarlarından Pausanias da, Prokonnesosluları savaş yoluyla Kyzikos'da yaşamaya zorlayan Kyzikosluların, MÖ 1. yy dolaylarında altından bir Dindymene Ana (Kybele) heykelini, Prokonnesos'tan kaçırdıklarını anlatmaktadır (VIII.46.4).

Marmara Adası, Eski Çağ boyunca tüm Akdeniz dünyasına ihraç ettiği mermeriyle ünlenmişti. Mısır hükümdarı III. Ptolemaios (MÖ 246-222) Herakleion'da, Prokonnesos mermerinden bir tapınak inşa ettirmişti (Photios *Bib*. CCXXIV.17.1). Romalı mimar Vitruvius (MÖ 1. yy) Prokonnesos mermerlerinin özellikle Halikarnassos (Bodrum) ve Efes'teki bazı anıtlarda kullanıldığından bahsetmektedir (II.8.10, X.2.5). Strabon da (1. yy) adadaki mermer ocağını büyük ve mükemmel olarak nitelendirmekte (VII.8.55) ve yerleşimin Miletoslular tarafından kurulmuş bir koloni olduğunu belirtmektedir (XIII.1.12). Strabon ayrıca bölgedeki "daha eski" bir Prokonnesos yerleşimine de değinmekte ve 1. yy'da Prokonnesos Adası'nın, aynı isimli bu eski kentin devamı olduğunu vurgulamaktadır. Strabon'a göre dünyanın birçok yerindeki kentlerde bulunan en güzel sanat

Fig. 3: Marmara Adası, Çınarlı (Galimi) yukarısındaki duvar kalıntıları

Fig. 4: Marmara Adası, Saraylar, Roma dönemi nekropolü

Fig. 5: Paşalimanı Adası, Tuzla, limandaki Eski Çağ ve Bizans Dönemi'ne ait eserler

eserleri –özellikle de Kyzikos'ta olanlar– bu mermerden inşa edilmiştir (XIII.1.16). Ayrıca, Yaşlı Plinius, Maussolos'un Halikarnassos'taki sarayının duvarlarının Prokonnesos mermerleriyle süslendiğini aktarmaktadır (XXXVI.6.1).[4]

Prokonnesos Adası, 4-5. yy'a tarihlenen Roma yol haritası *Tabula Peutingeriana*'da "Ins. Proconessus" şeklinde zikredilip, Konstantinopolis'in hemen güneyinde konumlandırılmakta ve civarındaki diğer tüm adalardan oldukça büyük gösterilmektedir (Fig. 2).

Arkeolojik olarak günümüze ulaşanları ise şöyle sayabiliriz: Hasluck, Marmara'nın yarım saat yukarısındaki poligonal örgülü duvar ve iki kuleden söz etmektedir (1909, 10-11, Lev. II.a). Marmara ve Galimi (Çınarlı)'nın yukarısında çeşitli duvar kalıntıları bulunmaktadır (Fig. 3). Adadaki en zengin antik buluntular Saraylar'da (Palatia) yürütülen kazılarda açığa çıkarılan Roma Dönemi nekropolüne aittir ve halen yerleşimin iç kısmında görülebilir durumdadır (Fig. 4). Kazılarda ele geçen kimi taş eserler nekropol alanının bitişiğinde açık hava müzesi olarak düzenlenen alanda korunmaktadır. Saraylar'da yine kazılan antik mermer ocakları, günümüz ocaklarının arasında kalmıştır. Diğer buluntu alanı Paşalimanı (Aloni) Adası'ndaki Tuzla (Houhlia) iskelesinde toplanmış Antik ve Orta çağlara ait kimi mermer malzemedir (Fig. 5). Ayrıca Paşalimanı Adası'nda rüzgar türbini yakınında Eski Çağ'a ait dağılmış halde mermer bir lahit ve Tuzla'nın sırtlarında sur olabilecek bir duvara ait kalıntıların varlığı bilinmektedir (Hasluck 1909, 17, Lev. IV.b; Makris 1960).

Bizans Dönemi

Adanın Doğu Roma (Bizans) hâkimiyeti altındaki dönemi hakkında bilgilerimiz ve yayınlanmış bilimsel çalışmaların sayısı da fazla değildir. Marmara Adası hakkında en erken tarihli Bizans belgesi II. Theodosius (408-450) Dönemi'nde derlenen *Codex Theodosianus*'da Troia ve Prokonnessos'taki ocakları çalıştıranların hakları ile ilgili bölümdür (XI, 28.9). *Codex Theodosianus*'daki bilgilere göre mermer ocaklarında çalışan ailelerin her ne şartta olursa olsun yaşadıkları bölgeyi terk etmeleri yasaklanmıştır. Buna

[4] Prokonnesos mermerlerine sonraki yüzyıllarda da çok kısaca değinilmektedir (Dördüncü yy: Solinus XXXVII.7. Beşinci yy: Sidonius Apollinaris II.2.7. Altıncı yy: Kosmas Indicopleustes 140).

dayanarak 19. yy Fransız tarihçi, arkeolog ve mimar Texier, adada sabit bir işçi nüfusu oluştuğunu yazmıştır (2002, 276).

Stephanos Byzantios (6. yy), Propontis'te yer alan Prokonnesos'u ve sakinlerini tanımlamanın yanında yine aynı bölgedeki Besbikos (İmralı Adası), Phoebe, Aloni (Paşalimanı Adası), Physia, Ophiussa (Avşa Adası) ve Prokonnesos (Marmara) kentlerini sıralamakta; özellikle de Besbikos'un oluşumuna dair bir efsaneye değinmektedir (80, 165, 264, 536); 6. yy'da Prokonnesos, başkenti Kyzikos olan Hellespontos Eyaleti'nin bir parçasıdır. Orta Bizans Dönemi'nde, idari olarak Aigaio Pelagos (Ege Denizi) *thema*'sına bağlıdır (Constantinus Porphyrogenitus 42-44). 9. yüzyılın ilk yarısından itibaren ise adalar, Rus ve Arap akınlarına maruz kalmıştır (Theophanes 299; Kedrenos II, 227).

Palatia'da (Saraylar), caminin arkasında Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir yapıya ait duvar kalıntısı Ch. Texier tarafından kayda geçirilmiş (1862, I, 161-162) ve bir gravür ile yayımlanmıştır (Lev. VI.29). Texier'e göre bu mermer taşlar ve tuğla sıralarıyla inşa edilmiş kalıntının bir saraya veya kaleye ait olup olmadığını saptamak mümkün değildir. Texier, Yunancada 'saraylar' anlamına gelen Palatia adının burada imparatorluk yapılarından geldiğini önermektedir. Bu kalıntının yol aşırı karşısında, 2016 yılında Bandırma Müzesi tarafından gerçekleştirilen bir kazı alanı yer almaktadır. Bu alanda büyük bir yapı kompleksine ait duvarlar, bir lahit ve sütunlar ortaya çıkarılmış ve bu buluntu grubu da yine Erken Bizans Dönemi'ne atfedilmiştir.

Söz konusu asırlar için Marmara Adası hakkında tarihsel metinler ve göndermeler azdır; ancak arkeolojik buluntular adada mermer ocaklarının etkin biçimde çalışmaya devam ettiğini göstermektedir. Adadaki mermer ocaklarının faaliyetlerine devam ettiğinin kanıtları bazıları arkeolog N. Asgari başkanlığındaki heyet tarafından ortaya çıkarılan ve günümüzde Saraylar Açıkhava Müzesi'nde sergilenen eserlerden de anlaşılmaktadır (Fig. 6) (Asgari 1981, 117-118). Marmara mermerinden imal edilmiş *ambon*, sütun başlığı, *parapet* levhaları, altar, *kiborion* destekleri Erken Bizans asırları boyunca

Fig. 6: Marmara Adası, Saraylar, Açık Hava Müzesi genel görünümü

hemen tüm Akdeniz kıyılarındaki sivil ve dini mimaride kullanılmışlardır. Büyük Konstantin (4. yy), kendi ismiyle anılacak olan Byzantium (İstanbul) kentini yeniden inşa ettirirken eski kent kapısının bulunduğu yere dairesel biçimli bir forum (Forum Constantinus, bugünkü Çemberlitaş) yaptırmış ve bu alanda Prokonnesos'tan getirilen mermerleri kullanarak karşılıklı iki devasa kemer konumlandırmıştır (Zosimus 2.30). İstanbul'da Ayasofya'nın bezemesinde de Marmara mermeri kullanılmıştır. Marmara mermerinden imal edilen mimari unsurlara Anadolu'nun hemen her yerindeki (Daphne-Antakya, Aphrodisias, Lykia, Isauria gibi) kilise ve manastırlarda rastlamak mümkündür (Koch 2007, 224-225, 231, 247, 271). Marmara mermeri İstanbul'daki Stoudios Manastırı (İmrahor Camii) gibi yapılarda ve Filistin, Tunus, Cezayir hatta Fransa (Gallia) gibi daha uzak coğrafyalardaki kiliselerde de kullanılmıştır (Koch 2007, 85, 90-92). Mezar tiplerinde ve özellikle lahit yapımında da Marmara mermerinin oldukça revaçta bir malzeme olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul ve Ravenna'da (İtalya) saptanan çok sayıda lahdin Marmara mermerinden yapıldığı görülmektedir (Koch 2007, 156, 163). Michael Psellos'un *Chronographia*'sından öğrendiğimiz kadarıyla ada mermeri Bizans'ın geç dönemlerinde de önemini korumuştur. Isaakios I Komnenos'un (1057-1059) Marmara Adası mermerinden saraylar yaptırdığı da bilinmektedir (Demirkent 2014, 225).

Güney Marmara Adaları ve çevresinde görülen Bizans eserlerinden daha fazlası denizin altında yatmaktadır. Özellikle Marmara Adası çevresinde 13 kadar Bizans batığı keşfedilmiştir. 1993-95 sezonunda toplam 11 batık yeri saptanmıştır (Günsenin 1996, 99). Sualtı dalışları sonucunda Tekmezar Burnu I batığının 20.000 civarında *amphora* yüklü olduğu ve bu özelliğiyle de dünyanın o güne dek bilinen en büyük *amphora* kargosuna sahip olduğu anlaşılmıştır (Günsenin 1996, 98). 1998 yılında Çamaltı Burnunda 11. yüzyıla tarihlenen ikinci bir batık daha keşfedilmiştir. Geminin Akdeniz ile Karadeniz arasında ticaret yapmakta olan bir İtalyan şehrine ait olduğu tahmin edilmektedir (Günsenin – Özaydın 2000, 342). 1996 yılı araştırmaları sonucu Ekinlik (Koutali) Adasında keşfedilen mermer yüklü batığın da İmparator Iustinianus (527-565) devrine ait olduğu sanılmaktadır (Günsenin 1998, 298). Batıklarda tespit edilen *amphora*lar üzerinde hangi atölyede yapıldıklarını ya da hangi kişilerin elinden çıktıklarını belirten standart mühürler vardır (Günsenin – Özaydın 2002, 382). Bu mühürler aynı zamanda ticaretin Bizans Devleti denetiminde olduğunu göstermektedir.

Arkeolojik bulgularla kapamaya çalıştığımız uzun tarihsel boşluk Haçlı Seferleri'ne kadar doğru bir ölçüde dolmaktadır. Uzun asırlar boyunca yalnızca ekonomik önemi olan veya çeşitli suçlardan hükümlüler için sürgün yeri olan Güney Marmara Adaları, Bizans gücünün geri çekilişi, Latinlerin Akdeniz kıyılarına hâkim olmaya başlaması ile 11. yüzyıldan itibaren stratejik bir önem kazanmıştır. Bu yüzyıldan sonra ada hakkında tarihsel belgeler de çoğalmaya başlamaktadır. Adanın Prokonnesos olarak değil "Marmara" olarak anılmaya başlanması da Haçlıların etkisiyle olmuştur. Ada için Marmara isminin kullanıldığını bildiğimiz en erken kaynak Fransız Haçlı şövalyelerinden Geoffroi de Villehardouin'in (1160-1212) hatıralarıdır (Hasluck 1909, 7). Bu ismin Latin denizciler tarafından yaygınlaştırıldığı sanılmaktadır.

Bizans egemenliği bilindiği üzere 1071 sonrasında Anadolu'da yavaş yavaş gerilemiştir ancak imparatorluğun sonuna kadar, Bizans idaresi altında kaldığından emin olduğumuz az sayıda toprak parçası da vardır. Bunlar arasında Kapıdağ Yarımadası ve çevresindeki adalar da yer almaktadır. 1115 yılında adanın Emmanuel Komnenos tarafından Ioannis Komnenos adlı bir şahsa bağışlandığı ve buna dayanarak 1224'te adanın bu sefer Georgios Marmora'ya *ikta* olarak verildiğini gösteren bağış senedi G. Marmora'nın torunu Andrea Marmora tarafından *Della Historia di Corfu* (1672, xiv-xv) adlı eserinde yayımlanmış ve Ertüzün tarafından Türkçesi yayınlanmıştır. (1999, 234-235) Fakat Gedeon ve Hasluck 1224 tarihli belgenin tahrifli olduğunu düşünmektedir (Gedeon 1895, 151-152; Hasluck 1909, 8-9). Ne var ki, tarihler ve isimler başka referanslarla doğrulanamamaktadır. Dördüncü Haçlı Seferi (1202-1204) sonucu işgale uğrayan Bizans İmparatorluğu toprakları pay edilirken

Prokonnesos ve diğer Marmara adaları, yeni kurulan Latin İmparatorluğu'na geçmişti (Tafel – Thomas 1856, 476-477). Takip eden süreçte "Marmora" Adası sakinleri, Haçlı komutanı Pierre de Braiecuel'a karşı ayaklanmış ve komutanın büyük kayıplar yaşamasına sebep olmuşlardır (Villehardouin 1908, 127). Bugün de adada Kole Burnu'ndakiler dahil olmak üzere Marmara'nın sahil surları ve Gündoğdu'nun doğu burnundaki surlar gibi bazı tarihi yapıların Latinler tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Adadaki Latin işgali 1224 yılına kadar sürmüştür.

1304 yılında bölgeye saldıran Katalanlar, Marmara Adası'nı zapt edememiş, geri çekilerek Perinthos'u (Marmara Ereğlisi) işgal etmişlerdir (Pachymeris L, VI, 529, 1-5). 1315 yılında ada Konstantinopolis Latin İmparatoru unvanlı Akhaia (Mora) Prensi Tarentumlu Philip tarafından Martin Zaccaria'ya verilmiştir (Hasluck 1909, 9). Ancak bu tarihten sonra ada yeniden Bizans egemenliğini tanımış gibi görünmektedir.

1324 tarihli bir kayda göre Konstantinopolis Patriğine bağlı Küçük Asya'da sadece üç başpiskoposluk sayılmaktadır: Kyzikos, Prokonnessos ve Lopadion (Uluabat) (Herrin 2016, 418). Gedeon'un yayınladığı listelerden de adaya ilk olarak 879 yılında Ignatius adlı bir başpiskopos atandığı bilinmektedir (Hasluck 1909, 8). Söz konusu veriler o tarihten itibaren ve sonrasında da adaların dinsel hiyerarşik konumunu korumayı başardığını göstermektedir.

1399'da yaşanan Osmanlı-Venedik deniz savaşı verilerine göre Venediklilerin de ada etrafında faal olduğu kesindir. Michael Dukas'tan öğrendiğimize göre Marmara Denizi'nde imparatorluğun son günlerine kadar Bizans donanması aktif haldedir. Hatta Konstantinopolis'in kuşatıldığı esnada dahi donanma Kyzikos ve çevresine akınlar yapabilmektedir (Dukas 4).

Marmara Adası'nın tam olarak hangi tarihte Osmanlı egemenliğine girdiği bilinmemekle birlikte muhtemelen Konstantinopolis'in düşüşüne kadar Bizans egemenliğinde kaldığı var sayılabilir. 1422'de İmparator II. Manuel'in oğlu Ioannis VIII Palaiologos'un Marmara Adası'nı ziyaret ettiği bilinmektedir (Khalkokondyles II.6.11-16); dolayısıyla adanın o tarihlerde Bizans egemenliği altında olduğu söylenebilir. Bu durumda 1204-1224 yılları arasındaki Latin işgali dışında Marmara Adası'nın bin yıl boyunca Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu egemenliğinde kaldığını söylemek mümkündür.

Osmanlı Egemenliği Döneminde Güney Marmara Adaları

Güney Marmara Adaları'nın kesin olarak hangi dönemde Osmanlı idaresine geçtiği bilinmemektedir; ancak 15. yüzyıl ortalarında gerçekleşmiş olmalıdır. Osmanlı Devleti göçler yoluyla adada Müslüman nüfusu artırmaya çalışmıştı. Marmara Adası'ndaki Osmanlı mezar taşlarına bakıldığında adaya 16. yüzyıldan sonra Türklerin yerleştiği görülmektedir. İlk gelenler Amasya, Tokat, Erzincan ve Eğin'den gelmişlerdir. Onyedinci yüzyıldan kalan mezar taşlarına bakan Enön (2003, 30), ilk gelen ailelerin Bektaşi olduğu kanaatini edinmiştir. Ardından Osmanlılar, Trabzon ve Sinop'tan adaya yeni aileler taşımışlardır. Mermer ocaklarında çalışmak üzere Sinop'un Ayancık ve Boyabat, Samsun'un Çarşamba ilçesinden işçiler ile Trabzon'dan imamlar getirilmiştir. Adalar arasında bu dönem için en fazla veriye sahip olduğumuz yer Marmara Adası'dır.

Marmara Adası *(Marmaras)*

Osmanlı Dönemi'nde Marmara Adası hakkındaki en erken ve ayrıntılı bilgileri veren ünlü denizci Pirî Reis'tir (Fig. 7). Pirî Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'sinin pek bilinmeyen bir versiyonunda (Ayasofya K. 2605), bugün de aynı adla anılan Marmara köyü de dahil adanın sekiz köyü olduğu yazılıdır. Ertüzün söz konusu yazma eserden yararlanmıştır (Ertüzün 1999, 236-237) buna göre: adada Marmara, Midillu [Midilli], Bulgarlar [Bulgurlar], Palatya [Palatia] gibi köy ve limanların olduğunu, Marmara köyünün önünde yıkık bir burgaz (kale) olduğunu belirtir (bu yıkık duvar Ertüzün'ün kaymakamlığı zamanında da kısmen ayaktaydı). Pirî Reis'in Midilli olarak andığı köy Prastio'dur (Gündoğdu). Köyün bu isimle anılması halkının Midilli'den göç etmesinden kaynaklı olabilir. Tam olarak hangi yerleşimi kastettiği anlaşılamayan diğer köyün adı Bulgurlar'dır. Bu köy hakkında net bir şey söylemek mümkün olmasa da

Fig. 7: Pîri Reis, Kitab-ı Bahriye'den Güney Marmara Adaları'nı gösteren harita (Pîrî Reis, Kitab-ı Bahriye, Walters Art Museum Collection, Ms. W658, f. 368v.)

burada bir hata olduğu, Bulgurlar'ın aslında Paşalimanı'ndaki Vurgaro olduğu düşünülebilir. Arnavut köyü olarak bahsettiği yerin Afthoni (Asmalı) olduğu kesindir. Avrupalı seyyahların Aftoni halkının Epiros kökenli Arnavutlardan oluştuğunu söylemeleri Balkan Hristiyanlarının bu adada iskân edildiklerini düşündürmektedir. Batılı seyyahlara göre Afthoni köyü halkının yaşlıları 19. yüzyıl sonlarında dahi Arnavutça konuşmaktaydı (Valsamis – Lampadaridis 1940, 73).

Pirî Reis'in andığı diğer noktalar beş-altı geminin sığabileceği Petalan [Badalan] limanıyla adanın kuzeyindeki Palatiya'dır. Birincisi adanın kuzeybatısındadır; ikincisinin ise açık biçimde Palatia (Saraylar) olduğu anlaşılmaktadır.

Onaltıncı yüzyılda adalar popülasyonunun büyük bölümünü oluşturan Ortodoks Rumlar haricinde Sefarad Yahudileri ve Müslümanlar da Osmanlı nüfus aktarımları politikasının bir parçası olarak adaya yerleştirilmişlerdir. Bu veri hem tarihsel metinlerden hem de mezar taşları gibi arkeolojik malzeme aracılığıyla da doğrulanabilmektedir. Bu dönemde Galata Kadılığı'na bağlı olan adanın mahkeme kayıtları günlük yaşam hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Onyedinci yüzyıl mahkeme kayıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla adada yaşayan Rumlar *harac* vergilerini Bursa'daki Sultan Mehmed Han Vakfı'na vermekle yükümlüydüler. 1604 tarihli bir mahkeme kaydında Marmara Adası sakinleri, adı geçen vakfa *harac*larını ödemelerine rağmen vergi tahsildarlarının ikinci kez kendilerinden *harac* toplamaya çalıştıklarından dolayı şikâyetçi olmuşlar ve yapılan inceleme sonucunda adalıların haklı olduğu anlaşılarak tekrar *harac* toplanması işlemi durdurulmuştur (Kuran 2010, I 469-470).

1605 tarihli başka bir fermana göre ada halkının vergilerini nakit olarak ödemekte zorlandıklarından, nakit yerine Saray'ın odun ihtiyaçlarını karşılamalarına karar verildiği belirtilmektedir. Kayıtlara göre Kapıdağ, Marmara, Avşa *(Afisya)*, Tavşan ve Ekinlik adalarının sakinlerinin birey başına ödemeleri gereken yıllık *cizye* vergisi tutarı kişi başına 70 akçedir ve bu durumda adı geçen bölgelerde yaşayan 5500 vergi mükellefinin toplam borcu 385.000 akçe olmaktadır. Bölge Rumları ayrıca kazançları karşılığında bir sür-sat vergisi de ödemekle yükümlüdürler; ancak sür-sat vergisinin karşılığı olan 428.805 kuruşu Saray'a nakit olarak değil odun cinsinden aynî olarak göndermekle yükümlüydüler. Rumların Saray'a göndermeleri gereken odun miktarı yıllık olarak 23.000 çeki (yaklaşık 5750 ton) olarak belirlenmiştir. Bu odunları, Marmara Adası'ndan *(Cezire-yi Marmara)* Yanioğlu Todori, Kostaoğlu Penapod Reis, Markioğlu Telasinozi, Maklakarioğlu Nikola Reis, Andonoğlu Manol Reis, Yanioğlu Zagor Reis, Tavşan Adası'ndan *(Cezire-yi Tavşan)* Pandazi ve Aleksioğlu, Avşa Adası'ndan Pator, Manoloğlu Malakis Reis ve Ekinlik *(Cezire-i Kotali)* Adası'ndan İstemani oğlu Dimitri Reis, çekisi 15 akçeye İstanbul'a taşımaktaydılar. Kaptanlar bu işin karşılığında toplamda 345 bin akçe kazanmışlardı (Kuran 2010, I 470). 1600'lerin başında Marmaralı Rum kaptanlardan odunun çekisini 16 akçe ilâ 22 akçe arasında bir fiyata alan İstanbullu aracılar bunları İstanbul halkına aldıkları fiyatın üç katına, çekisi 45 akçeye satmaktaydılar (Faroqhi 2000, 96-97). Marmara Adası etrafındaki batıkların çevresinde Osmanlı devrine ait çok sayıda gemi çapası İstanbul ile yoğun bir deniz trafiği yaşandığını kanıtlamaktadır (Günsenin – Özaydın 2002, 382-383). Bu durum çok sayıda geminin bu sularda fırtınaya tutularak toplamaya fırsat bulamadan çapalarını kesip bırakmak zorunda kaldıklarını da göstermektedir. Marmara Adası etrafında çok sayıda tarihi batık bulunması adalar çevresindeki yolculuğun riskli olduğunu da kanıtlamaktadır.

Yine 1605 tarihli bir başka kayıtta ise bölgede içki vergilerini toplama yetkilerinin Simoyil, Hanovil ve Hayim adlı Yahudilerin ellerinden alındığı belirtilmektedir. Adı geçen Yahudiler, Marmara Adası'ndaki dokuz karye (köy), Doğan Adası (Aloni/Paşalimanı Adası olsa gerektir), Arap Adası (Avşa'daki Yiğitler kastediliyor olmalı), Ekinlik karyelerinin içki vergilerini toplama hakkına sahipken, taahhüt ettikleri vergiyi Osmanlı Sarayı'na iletmemişlerdir. Bundan dolayı iki yıllık gecikmiş verginin karşılığı olan 1.900.000 akçeyi ("on kerre yüzbin ve dokuz kerre yüzbin akçe") ödedikten sonra mültezimlik yetkileri bu kez Yahudi Mois ve Franko'ya devredilmiştir (Kuran 2010, II 202-203).

Onyedinci yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin yeniden fetih politikasına dönüşüyle birlikte Marmara adalar topluluğu Rumlarının da hayatı değişmeye başlamıştır. 1682 yılında Viyana kuşatması hazırlıkları esnasında Marmara Adası Rumlarından da sefere hazırlık için avarız vergisi alınmaya başlandığı ve Rumların donanmaya kürekçi olarak toplandığı görülmektedir. Padişah IV. Mehmed (1648-1687) tarafından Galata Kadısı'na gönderilen fermanda Marmara Adası nahiyesinden 46 hanenin avarız vergisi ödemek üzere seçildiğinden söz edilmektedir. Geleneklere göre her hane birer kürekçi verecek ya da 429 avarız akçesi ödeyecektir. Fermanda bu paranın Kadı tarafından toplanıp tersane görevlilerine verilmesi buyrulmakta ve Kadı'dan paraların tersane görevlilerine verildiğine dair bir temessük alınması söylenmektedir. Vergisini ödeyenlerin deftere kayıtlarının alındıktan sonra avarız haricinde her haneden 15 akçe de tersane harcı ve 10 akçe de mübaşir harcı alınması emredilmektedir (Kuran 2010, III 315-316).

Yine 1689 tarihli benzeri bir belgede İmralı, Kapıdağ ve Marmara Adası'nda toplam hane sayısının 1075 ten 772'ye düştüğü görülmektedir. Alınması gereken verginin ancak üçte biri toplanabildiği ve geriye kalan 154.000 akçenin toplanamadığı rapor edilmektedir. Vergiler ödenemediği için Sultan IV. Mehmed vergi indirimine gider ve 26.000 akçe daha toplandıktan sonra kalan vergi borcu *"hallerine merhamet bâbında"* affedilir (Kuran 2010, I 687-688). Ancak Osmanlı Devleti'nin Avusturya, Venedik, Lehistan ve Rusya ile girdiği mücadele sürekli yeni vergi kalemleri ortaya çıkarmasına neden olmuştur. Nitekim yine 1689 tarihli bir emirnameyle mezkûr adalar ve çevresinden *imdadiye-yi seferiye* (avarız) vergisi istenmektedir. Bu tür bir vergiyle yeni karşılaşan halk, vergilerini yıllardır odun olarak yolladıklarını söyleyerek, *"biz matbah-ı âmireye odun viririz imdadiye seferiye virmeğe iktidarımız yokdur"* derler. Ancak kendilerine cevap olarak bu odunların cizye ve nüzul karşılığında ödendiği, *imdadiye seferiye*'nin başka bir vergi kalemi olduğu, devletin acil paraya gereksinim duyduğu için hane başına iki kişiden ve kişi başına da 150 akçe olarak nakit para istendiği belirtilir (Kuran 2010, I 691-692).

Hükümlerden savaş döneminin şartları nedeniyle halka yüklenen sorumlulukların giderek arttığı görülmektedir. Marmara Ceziresi, *Kapudağı*, Edincik, Bandırma ve çevre sahil yerleşimlerinin kadı ve naiplerine gönderilen H. 1107 (M. 1695/6) tarihli bir hükümde, adı geçen yerlerin İstanbul'a göndermeleri gereken, soğan, sarımsak, odun, kömür ve çeşitli zahire (tahıllar) gibi ürünleri zamanında yollamadıklarından şikâyet edilmektedir. Hükümde İstanbul'a gönderilmesi gerektiği halde bu ürünlerin depolarda saklandığı tespit edildiği durumda mahzenlerinin mühürlenmesi emredilmektedir.[5] Bütün bu anlatımlardan Marmara Adası ve çevresindeki halkın 15 yıl süren ve Karlofça Antlaşması'yla (1699) sona eren bu uzun savaş dönemini oldukça yıpranarak geçirdiği anlaşılmaktadır.

Onsekizinci yüzyıl boyunca Marmara Adası önemini korumuş, hatta 1732 tarihli bir belgeye göre Karabiga (Priapos), Avşa, Ekinlik hatta Emirali (İmralı) Adası dahi Marmara kazası bağlanmıştır (Ertüzün 2009, 238). Prokonnesos Metropolitliği'nin 1651-1833 yıllarını kapsayan en eski kodeksinde Ekümenik Patrik Prokopios'a ait 1788 tarihli bir mektup bulunmaktadır. Osmanlı Devleti, Rusya ile olan savaş nedeniyle Prokonnesos, Kapıdağ Yarımadası ve Marmara kıyılarındaki tüm yerleşmelerin Rumlarından, devlet donanmasına denizci vermesini talep etmiştir. Bu nedenle donanmanın Kapudan Paşası ve İstanbul'daki Patrikhane'den bir temsilci Prokonnesos Eyaleti'nden donanma için denizci vermesini talep etmiş ve hizmetleri süresince masraflarını karşılaması için kişi başına üç aylık 15 kuruş ödeme yapılacağı belirtilmiştir. Prokopios'un mektubunun ekindeki notta her köyden istenen denizci sayısında ayrıntı verilmektedir: Aloni 14, Vourgaro 14, Vori 14, Skoupia 14, Houhlia 14, Afisia 10, Koutali 20, Marmara 14, Prastio 10, Afthoni 14, Palatia 14; toplamda 162 denizci. Üstelik, her köy, her bir denizciye ekstradan 100er kuruş ödemeye karar vermiştir. Söz konusu kodekste yer alan bir başka notta ise Osmanlı-Rus Savaşı'nın bir sonraki yılında (1789) göndereceği denizci sayısını 46 kişi azaltmış ve köy başına onar kişiden toplam 116 denizci göndermiştir (Papachristou 2015, 37-39).

[5] 103 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No: 757.

Ondokuzuncu asra gelindiğinde Agios Ermolaos Manastırı başpapazı Dionysios'un şahsi notlarına göre ada, 1 Ekim 1825, 28 Ocak 1826 ve 18 Nisan 1836 tarihlerinde üç büyük deprem, 1834'te de bir veba salgını yaşamıştır (Gedeon 1895, 99; Enön 2003, 48-49) (Lev. VIII.33). İmralı 1840 senesinden sonra Marmara kazasından ayrılıp Mihaliç'e (Karacabey) bağlanacaktır. Buna mukabil Bandırma, Erdek ve Kapıdağ'nın tamamı 1843 yılında Marmara kazasına bağlanmıştır. Ancak aynı sene yapılan idari değişiklikle liva merkezi Marmara'dan Erdek'e nakil olmuştur. Marmara Erdek'e bağlı bir kaza haline getirilmiştir. Bundan sonra adanın gelişiminde bir duraklama olduğu görülmektedir. 1863 senesinde adayı ziyaret eden tek Osmanlı padişahı olan Sultan Abdülaziz'e halk dilekçeler yazarak sıkıntılarını dile getirmiştir. Bu dilekçelerde halk –bugün de olduğu gibi– adada su sıkıntısı yaşandığını, balıkçılığın gelirinin azaldığını ve üzüm bağlarında hastalık olduğunu söylemiştir. Dönemin ada muhtarı Lambrinos Dimarchopoulos anılarında Sultan'ın bu şikâyetlere paşaları vasıtasıyla "Bunlar ilahi konulardır ben ne yapabilirim" diye cevap verdiğini yazmıştır (Ertüzün 1999, 242).

Marmara Adası'nda bulunan ve şu anda Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde korunan mezar taşları da Marmara Adası'nın Ege havzasından çeşitli sebeplerden göç aldığını kanıtlamaktadır. Örneğin, I. Papachristou tarafından okunan Sakız Adası doğumlu Maria Kavaliotou'ya ait mezar taşı yazıtının bir kısmı şöyledir:

ΕΙΣ ΠΡΟΠΟΝΤΙΔΑ ΕΣΠΕΥΣΑ
ΑΣΦΑΛΕΙΑΝ ΝΑ ΤΥΧΩ
ΒΑΒΑΙ ΚΑΙ [Ε]ΔΩ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ
ΕΜΠΡΟΣ ΜΟΥ ΤΟΝ ΕΥΡΙΣΚΩ.
ΑΦΙΝΩ ΠΙΣΟΝ ΣΥΖΗΓΟΝ
ΕΙΣ ΓΗΝ ΤΗΝ ΑΛΛΟΤΡ[Ι]ΑΝ
ΠΟΡΕΥΟΜΑΙ ΣΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟΝ ΣΤΗΝ
ΜΟΝΗΝ ΚΑΤΟΙ[ΚΙ]ΑΝ.
ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΜΟΥ ΧΙΑΚΗ,
ΦΕΥ ΘΑΠΤΟΜΑΙ ΣΤΗΝ ΓΑΛΙΜΗ
ΩΣ ΞΕΝΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΞΕΝΗ ΓΗΝ.
[…]
ΕΓΕΝΝΗΘΗ ΕΝ ΧΙΩ ΤΗ 15 ΑΥΓΟΥΣΤΟ[Υ]
1854
ΕΚΟΙΜΗΘΗ ΕΝ ΚΥΡΙΩ ΕΝ ΓΑΛΙΜΗ ΤΗ 4
7ΒΡΙΟΥ 1881.
ΑΙΩΝΙΑ ΣΟΥ Η ΜΝΗΜΗ.

Korunmak için Marmara Denizi'ne geldim
Heyhat, burada da ölümü karşımda buldum.
Arkamda bu yabancı yerde kocamı bırakıyorum
Gökyüzüne doğru gidiyorum, ebedi istirahatgaha.
Memleketim Khios'tur [Sakız]
Heyhat, Galimi'de, yabancı bir yerde bir yabancı olarak gömülüyorum.
[…]
15 Ağustos 1854'te Sakız'da doğdu
Galimi'de [Çınarlı] 4 Eylül 1881'de vefat etti
Hatırası daim olsun.

Adada yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle 1890'lardan itibaren Rum gençleri Amerika'ya göç etmeye başlamışlardır. Yetenekli denizciler olan Marmaralı Rumlar arasında Amerika'da balıkçılık ve gemicilik gibi sektörlerde zenginleşenler olmuştur. Bunlar servetlerinin bir kısmını adanın kalkınması için harcamışlardır. Buharlı gemilerin adaya ulaşmasını, modern mermer ocaklarının açılmasını sağlamışlar ve kilise onarımlarını, kız ve erkek okulları inşa edilmesini finanse etmişlerdir. Zamanla Marmaralı Yahudi ve Müslümanlardan da bu göçe katılanlar olmuş ve bu göçmenlerden Sabri Pala, Panama Kanalı inşaatında çalışmıştır (Enön 2003, 26).

Marmara Adası, kalabalık Rum nüfusuna karşın Prokonnesos Metropolitliği'nin merkezi değildi. Gedeon'un (1895, 14) 1824 yılından itibaren bağımsız bir metropolitlik olduğunu belirtmesine dayanan Hasluck aynı bilgiyi yineler (1909, 8). Ancak metropolitliğin merkezi Paşalimanı Adası'ndaki Aloni idi. Bu durum 1900 yılında Marmara kasabasının Patrikhane'ye başvurusu sonucu kısmen değişmiş ve metropolitin, yılın altı ayını Aloni'de ve diğer altı ayını Marmara'da geçirmesine karar verilmiş; bununla birlikte ada merkezindeki Taksiyarhis Kilisesi, Marmara'daki metropolitlik kilisesi ilan edilmiş (bkz. 'Taksiyarhis Kilisesi'), Aloni'deki Agios Georgios Kilisesi eyaletin metropolitlik kilisesi olmaya devam etmiştir (Nestoridis 1992, 129-131).

Lozan Mübadelesi Öncesinde Marmara Adası Nüfusu

Adanın 19. yüzyılda yaşadığı canlanma sonucunda nüfusu yüzyıl sonunda 9.000'e ulaşmıştır. Osmanlı salnamelerinden öğrendiğimiz kadarıyla adada 1898 yılında 8355 Rum, 340 Müslüman yaşamaktadır (Rizos – Podaras 2014, 27-28). Aynı yılın salnamesinde adada 1693 ev, iki cami, 14 kilise, bir

havra, bir hamam, altı su değirmeni, iki yel değirmeni, 515 erkek 183 kız öğrencinin okuduğu dokuz okul bulunduğu not edilmiştir (Ertüzün 1999, 243). 1906 yılında *Ksenofanis* dergisinde yayınlanan bir yazıya göre ise Marmara Adası'nın nüfusu 13.504 kişiye ulaşmıştır. Aktarılanlara göre nüfusun 280'i Müslüman, 250'si Yahudi, gerisi Rumdur (*Ksenofanis* 3, 190).

1912'de yapılan sayımlarda ise köyleriyle birlikte ada nüfusu şu şekildedir:

Rumca Adı	Türkçe Adı	Rum	Müslüman	Toplam	Döneme ait fotoğraflar
Marmaras	Marmara	3280	280	3560	Lev. I-IV no. 2-17
Palatia	Saraylar	3000	-	3000	Lev. VI-VII no. 26-31
Galimi	Çınarlı	2145	-	2145	Lev. IX no. 37
Prastio	Gündoğdu	2600	-	2600	Lev. VIII no. 32-34
Klazaki	Topağaç	160	-	160	Lev. VIII no. 35-36
Afthoni	Asmalı	2030	-	2030	Lev. V no. 18-25
Toplam		**13215**	**280**	**13495**	

Kaynak: Georgios Soteriades'in 1912 tarihli verilerine dayandırarak hazırlayan Nakracas 2003, 124'ten hazırlanmıştır.

Adadaki Yahudiler hakkındaki en eski nüfus bilgileri 1821 yılına aittir. Buna göre adada sadece 5 Müslüman 25 de Yahudi aile bulunmaktadır (Theofanidis 1937, 12-13). Hasluck 1907'de adada 30 Yahudi, 40 Türk hanesi bulunduğunu söylemektedir (1909, 10). Adada yaşayan Müslümanların sayısı 250-300 civarında olduğuna göre Yahudilerin sayısı da buna yakın olmalıdır. Cuinet, "Erdek kazasında" 1890'lı yıllarda 492 Yahudi yaşadığından ve 50'si erkek 22'si kız olmak üzere 72 öğrencili iki okula sahip olduklarından bahsetmektedir (Güleryüz 2018, 69). Her ne kadar Cuinet "Erdek kazası" derken salt Marmara Adası'nı kastetmemişse de Erdek'te Yahudi köyü olmadığından bu insanların Marmara'daki Yahudi cemaatini temsil ettiklerini düşünebiliriz.

Ada Yahudilerinin tarihi açısından çok önemli olan mezarlık soğuk hava deposu yapımı sırasında yok olmuştur. Galanté'nin belirttiğine göre Yahudi mezarlığında rastlanan en eski mezar taşı Yakov Eşkenazi'ye aittir ve 1740 tarihlidir (1986, C.4, 336); Papachristou'ya göre ise 1718-19 tarihlidir (2019a, 179). Soğuk hava deposu temel hafriyatı sırasında ortaya çıkan yirmi kadar Musevi mezar taşı bugün Çınarlı'da müze olarak düzenlenen alanda korunmaktadır. Bunların fotoğraflarından Prof. Dr. Nicholas De Lange tarafından okunabilenler 18. ve 19. yüzyıllara aittir. Yine Galanté'ye göre adada 1872'den önceden itibaren bir sinagog bulunmaktadır. Ancak 'kan iftirası' olaylarında ciddi anlamda tahrip edilmiştir (bkz. bu kitapta "Marmara Adası Sinagogu").

1950'lilerin başına kadar –terk tarihleri tam bilinmemekle birlikte– adada kalan Yahudiler arasında adlarını bildiklerimiz bakkal ve şarap satıcısı Şuva Bezirgan, tuzlu balık satan Daniel, manifaturacı Avram Kalvo, bakkal Mordovahay, peynirci Albert, tenekeci Nahman, giyim eşyaları satan Avram, şarap imalatçısı Aron Kaptan, bakkal Nisim Ağa, Marko ve Yeşua Kordova'dır (Güleryüz 2018, 71).

Marmara Yahudilerinden kalan bazı maddi eserlere İstanbul Balat'ta rastlanmaktadır. Bunlar arasında Yanbol Sinagogu'ndaki On Emir tablosunun üzerinde 5564 (1904) tarihi ve alt kısmında da *Kal Kadoş Marmara Şel Aaron Eskenazi* yazısı okunmaktadır. Muhtemelen burada adı geçen Aaron Eskenazi, Aaron Kaptan olarak bilinen kişidir. Mavnacı Kemal Kaptan olarak bilinen bir diğer adalı Yahudi de Balat'a yerleştiği zaman evinin kapısına üzerinde *Marmara Furtuna* 1933 yazan gemi betimli bir mermer levha koydurmuştur (Güleryüz 2018, 72) (Fig. 8).

Yirminci yüzyıl başlarında adada hızlı bir modernleşme süreci başlamıştır. 1911 yılında adaya telgraf hattı kurulmuş, 1912'de buhar makineleri ile çalışan mermer fabrikası faaliyete geçmiştir (bkz. bu kitapta "Saraylar Mermer Fabrikası"). Kayserili tüccar Mehmet Bey'e ait olan bu işletme Türkiye'de kurulan ilk mermer fabrikasıdır. 1914'te adada ilk telefon hattı kurulmuştur. Fakat adanın hızlı gelişimi I. Dünya Savaşı ile sona ermiştir. Savaş esnasında İngiliz-Fransız denizaltılarının Marmara Denizi'nde görünmeye başlamasıyla Osmanlı idaresi ada Rumlarının itilaf devletleriyle işbirliğine yönelecekleri gerekçesiyle 15 bine yakın Rum'u adadan tehcir ederek Karesi vilayetinin çeşitli bölgelerine, özellikle de Apolyont (Uluabat), Mihaliç (Karacabey), Kermasti (Mustafakemalpaşa) taraflarına yerleştirmiştir (Gingeras 2015, 243). 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin ardından Rum nüfus adaya geri döndüyse de burada Balkanlardan gelen Müslüman muhacirlerin kendi köylerine yerleşmiş olduklarına şahit olmuşlardır. Böylece 1918-1922 arasındaki belirsizlik döneminde adada Müslümanlar, Müslümanlara yardımcı olduğu düşünülen Yahudiler ile Rumlar arasında gerginlikler başlamıştır. Yine de adanın Haziran 1921'de sadece 12 kişilik bir Yunan müfrezesi ile kontrol altına alındığı ve Müslüman – Rum çeteler arası çatışmalarda yarım düzine kadar insanın hayatını kaybettiği (Ertüzün 1999, 245) düşünüldüğünde halkın çoğunluğunun bu çatışma iklimine dâhil olmadığı anlaşılmaktadır. Savaş akabinde ise Yunan kuvvetlerinin yenilgisinin ardından, ada Rumları İtilaf Devletleri ve adalı armatörlerin gemileri aracılığıyla önce İstanbul'a taşınmışlar; ardından Lozan Mübadelesi ile Yunanistan'a veya Amerika'ya gitmişlerdir. İstanbul'da kalan Rumlar 1955 olaylarına kadar adaya gidip gelmişler ve eskiden yaptıkları bazı işleri ve ticari ortaklıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak 6-7 Eylül 1955 olayları ve sonrasında 1964'te İstanbul Rumlarının da Türkiye'den kitlesel olarak ayrılmak zorunda bırakılmasıyla bu ilişki ağı tamamen kopmuştur.

Adadaki Yahudilerin bir bölümü ise 1948'de İsrail kurulana kadar kalmaya devam etmişler, mübadele sonrasında başlayarak 1950'lere kadar devam eden göç dalgası ile İsrail, Amerika veya İstanbul'a yerleşmişlerdir.

Diğer Adalar

Güney Marmara adalar topluluğu içinde bugün üzerinde yerleşim olan ve olmayan bir dizi farklı büyüklükte ada bulunmaktadır. Bunlar arasında Paşalimanı, Avşa, Ekinlik gibi adalarda yerleşim görülürken; Koyun Adası, Mamali, Yera, Hasır ve Kapıdağ'ın doğusunda kalan Fener, Soğan, Hali, Sedef Adası gibi küçük adalarda ise yerleşim

Fig. 8: İstanbul-Balat'ta bir evin duvarında gemi betimli ve "Furtuna Marmara 1933" yazılı plaka

yoktur. Ancak, Koyun Adası, Yera ve Fener Adası gibi yerleşim bulunmayan adalarda dahi kültürel miras açısından oldukça önem taşıyan, kilise, şapel ve fener yapıları bulunmaktadır.

Paşalimanı Adası *(Aloni)*
Lozan Mübadelesi öncesinde Güney Marmara Adaları içinde dini açıdan en önemli ada Paşalimanı'dır (Harita s. 12, 32-33 ve no.6). Roma ve Bizans kaynaklarında miladi devirlerden itibaren Aloni adıyla anılan ada bir dönem Marmara Adaları Metropolitliği de merkezi konumundaydı (Ertüzün 1999, 257-259).

Paşalimanı adının fırtınalı bir günde adaya sığınan Mezomorto Hüseyin Paşadan geldiği sanılmaktadır (Papachristou 2019a, 154). Onsekizinci yüzyıldan beri adanın bu adla tanındığını dönemin coğrafi eserleri aracılığıyla kanıtlamak da mümkündür. Erdek eski kaymakamı R. Ertüzün, Paşalimanı köyünde 1935 depreminden sonraki onarımlarla orijinal halini büyük ölçüde yitirmiş olan cami ve çeşmenin günümüze ulaşmamış kitabelerinin izini sürmüş ve çeşmede bir zamanlar Kıbrıs'ı fetheden Lala Mustafa Paşa (1500-1580) adına, camide de 1696-1701 yıllarında Kaptan-ı Derya olan Mezomorto Hüseyin Paşa adına bir kitabenin var olduğunu saptamıştır (Ertüzün 1999, 262-263). Bu isimlerin her biri adanın ne kadar önemli bir uğrak yeri olduğunu göstermektedir.

Adanın beş yerleşimi vardır. Doğal bir liman olan adanın batı koyunda Vourgaro (Paşalimanı) ve Aloni/Avlonia (Harmanlı), kuzey koyunda Vori (Poyrazlı) yer alır. Doğudaki Huhla/Huhlia (Tuzla) çok ince bir kıstakla adaya bağlanan küçük yarımadadır. Güney tarafında ise halen faal bir limanı olan Skopia/Skoupia (Balıklı) yerleşimi vardır.

Fig. 9: Paşalimanı Adası, Theodoros'un mezar taşı.

Günümüzde Paşalimanı'nda Eski Çağ'dan kalma çok az buluntunun varlığı saptanabilmiştir. Adada, dağılmış vaziyette bazıları tahrip edilmiş lahitler bulunmaktadır. Harmanlı köyü meydanında devasa bir lahit kapağı iyi durumda korunmaktadır. Tuzla Mahallesi'nde yerel sakinler tarafından iskeleye taşınmış halde birkaç Eski Çağ parçasının yanı sıra daha çok Bizans devrine ait steller, sütun başlıkları ve tamburları vardır (Fig. 5). Ayrıca adanın farklı noktalarında 19. yüzyıla ait iki Rum lahdi (biri Paşalimanı Mahallesi'nin dışında deniz kıyısında, diğeri Harmanlı Mahallesi girişinde) saptanmıştır. Paşalimanı'ndaki mezar taşı I. Papachristou tarafından şöyle okunmuştur (Fig. 9):

ΟΝΑΡ ΜΟΙ ΕΦΑΝΗ Ο ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΣΚΙΑ ΑΙ ΗΜΕΡΑΙ ΤΟΥ.
Ὦ θεατὰ, ἐνθυμοῦ εἰς πᾶν σου βῆμα
ὅτι βαδίζεις ἀφεύκτως πρὸς τὸ Μνήμα.
Κ' ἐγὼ στὸν Κόσμον ἔζων ποτε ὡς Σὺ
ἀλλὰ τώρα με καλύπτει πλάκα ψυχρή.
Υἱός Χρυσοστόμου, Θεόδωρος τ' ὄνομά μου,
παντοπώλης ἦτον τὸ ἐπάγγελμά μου.
Παρέδωκα τὸ Πνεῦμα <εἰς χεί>ρας τοῦ Κυρίου.
Ἂν θέλῃς τὴν ψυχὴν μου νὰ εὐχαριστήσῃς
ἐκ βάθους ψυχῆς σου νὰ με συγχωρήσῃς.
Ἐνταῦθα τῷ 1827 γεννηθεὶς,
ἀπέθανεν 1875 Μαΐου 22.

HAYAT BİR RÜYA, GÜNLERİ DE GÖLGE GİBİ GELMİŞTİ.
Ey seyirci, hatırla ki, her adımında
kaçınılmaz şekilde mezarına doğru ilerliyorsun.
Bir zamanlar ben de senin gibi dünyada yaşıyordum,
ama şimdi üzerimi soğuk bir taş örtüyor.
Chrysostomos oğlu Theodoros'dur adım
bakkaldı mesleğim.
Bıraktım ruhumu Tanrı'nın <ellerinde>.
Benim ruhumu şad etmek istersen,
beni, ruhunun ta derinlerinden affet.
1827 yılında burada doğdum,
22 Mayıs 1875'de öldüm.

Adanın nüfusu ve literatürde bahsi geçen zenginliği düşünüldüğünde günümüze ulaşan tarihi yapı sayısı oldukça azdır. Bu binaların büyük çoğunluğu ise müdahaleler ve onarımlar sonucu orijinal dokusunu tamamen yitirmiştir. Mübadele öncesinde bölgede çoğunlukla karadut, incir, üzüm, zeytin, erik ve elma yetiştirilmekteydi. Ayrıca ada, bağları ve şaraplarıyla da ünlüydü (Çokona 2016, 152) (bkz. "Paşalimanı Şaraphanesi").

Büyük Mübadele Öncesinde Paşalimanı Adası Nüfusu

Mübadeleden önce Paşalimanı faal bir Rum nüfusa sahipti ve ada çok sayıda zengin yetiştirmişti. Aslen Paşalimanı-Vori (Poyrazlı)'dan olan İstanbullu banker Georgios Zarifis, Rumca eğitime destek olması için Bursa'da dâhi okullar yaptırmıştı (Özil 2016, 97-99).

Lozan Mübadelesi'nden önce adanın nüfusu oldukça kalabalıktı. 1892 tarihli *Hüdavendigar Salnamesi*'nde nüfusun, 357'si Müslüman 5651'i Rum olmak üzere toplam 6008 kişiye ulaştığı belirtilmektedir. Ancak bu nüfus sayımı Avşa ve Ekinlik de dâhil edilerek yapılmıştır. 1898 nüfus sayımında da yine Ekinlik ve Avşa da dâhil olmak üzere toplam nüfus 516'sı Müslüman olmak üzere 6737 olarak belirlenmiştir (Ertüzün 1999, 265-284; Rizos – Podaras 2014, 27-28).

Yine 1898 Salnamesi'ne göre Avşa ve Ekinlik'in de dâhil olduğu listede Paşalimanı'nda 1489 ev, on kilise, dört cami, 447 erkek ve 38 kız öğrencili altı Hristiyan, üç Müslüman mektebi olduğu belirtilmektedir. Bugün ise adada Rumlardan günümüze ulaşmış dini ve kamusal bir yapı bulunmamaktadır.

Paşalimanı Adası'na ait 1898 yılı nüfus bilgileri şu şekildedir:

Yerleşim			**Nüfus (1898)**		
Ada	**Rumca Adı**	**Türkçe Adı**	**Rum**	**Müslüman**	**Toplam**
Paşalimanı	Vori	Poyrazlı	434?	60?	494
Paşalimanı	Aloni	Harmanlı	803	-	803
Paşalimanı	Vourgaro	Paşalimanı	853	-	853
Paşalimanı	Skoupia	Balıklı	802	-	802
Paşalimanı	Huhlia	Tuzla	510	-	510
Toplam			**3402?**	**60?**	**3462**

Kaynaklar: Ertüzün 1999, 265-284; Rizos – Podaras 2014, 27-28.

Bu sayımda Müslümanların sayısı net olarak verilmemişse de sadece Vori yerleşiminde 15 hane kadar oldukları belirtilmiştir. Bu da tahminen 60-75 kişi kadarlık bir nüfusa denk geliyor olmalıdır. 1898 nüfus sayımını 1912 yılı nüfus sayımı ile karşılaştırdığımızda tutarlı bir sonuç elde etmek mümkündür. Daha sağlıklı verilerle yapılmış olan bu sayımda hemen her köyün nüfusunda artış olduğu görülmektedir.

Yerleşim			**Nüfus (1912)**		
Ada	**Rumca Adı**	**Türkçe Adı**	**Rum**	**Müslüman**	**Toplam**
Paşalimanı	Vori	Poyrazlı	640	75	715
Paşalimanı	Aloni	Harmanlı	1100	-	1100
Paşalimanı	Vourgaro	Paşalimanı	1000	-	1000
Paşalimanı	Skoupia	Balıklı	970	-	970
Paşalimanı	Huhlia	Tuzla	610	-	610
Toplam				**355**	**4675**

Kaynak: Georgios Soteriades'in 1912 tarihli verilerine dayandırarak hazırladığı nüfus çizelgesine göre nakleden Nakracas 2003, 124'den hazırlanmıştır.

Avşa, Ekinlik ve Diğer Adalar

Resmi adı Türkeli olmasına rağmen Avşa adıyla bilinen adanın köklü bir geçmişi olduğu söylenemez (Harita 6). Adanın adı Rumca "yılan" (*ofis*) anlamına gelmektedir (Çokona 2016, 152). Avşa, su kaynaklarının yetersizliği sebebiyle Orta Çağ'da yerleşim açısından zengin bir yer değildi. Bizanslıların sürgün yeri olarak kullandıkları boş bir ada konumundaydı. Onsekizinci yüzyılda gelişmeye başlayan ada 20. yüzyıl itibariyle 2000 nüfusa sahip olmuştur.

Yerleşim			Nüfus (1912)			Döneme ait Fotoğraflar
Ada	Rumca Adı	Türkçe Adı	Rum	Müslüman	Toplam	
Avşa	Afisya	Avşa	1300	-		Lev. XII no. 46
Avşa	-	Araplar/Yiğitler	-	700	2000	
Ekinlik	Koutali	Ekinlik	2607	-	2607	Lev. VIII-XII no. 38-45

Kaynak: Nakracas 2003, 124; Çokona 2016, 152.

Ekinlik ise Avşa'nın aksine sosyal ve ekonomik olarak faal bir yerleşimdi (Harita 5). Adanın Eski Çağ'daki adı, kesin olmamakla birlikte, Akanthos olabilir. Rumca adı olan Koutali, "kaşık" anlamına gelmektedir. Gerçekten de adanın doğu ve batıdan görünüşü ters bir kaşık şeklindedir ve yerli halk bugün dâhi bu adı kullanmaktadır. Koutali adının bir coğrafi terim olarak geçtiği en eski kaynaklar 17. yy ortalarına aittir. Ancak Pirî Reis'in kitaplarından öğrendiğimiz kadarıyla Türkler adaya daha eski dönemlerde de Ekinlik diyorlardı. Bu, adanın geçmişte zengin tarımsal faaliyetlerinden kaynaklanıyor olmalıdır. Gerçekten de Ekinlik, su kaynaklarından yoksun olan Avşa'nın aksine kendine yetebilen su kaynaklarına sahipti.

Ekinlik Adası Rumları Amerika kıtasında dahi şubeler açmış ticaret ortaklıkları bulunan aktif bir tüccar sınıfına ve önemli gemi filosuna sahiptiler. Avrupa'nın uzak limanlarına kadar Ekinlikli kaptanlar mal taşımışlardır. Otuz adet sünger gemisiyle yılda 25.000 altın lira gelir elde edebilen ticaret hacmine sahiptiler (Çokona 2016, 152). Ada balıkçıları İstanbul balık piyasasının çoğunluğuna yön veren önemli bir gruptu.

İstanbul'a göç etmiş Koutalililer burada Evangelismos Derneği'ni kurmuşlardı (Lev. XI.43). Bu dernek adanın okul masraflarını karşılamaktaydı (bkz. 'Ekinlik Rum Kız Okulu'). İstanbul'un tanınmış bankerleri olan Vlastos, Christodoulou, Türkiye'nin ilk dilbilimcilerinden paşa unvanlı saray doktoru Fotios Fotiadis adalı ünlülerdendir. Yine meşhur pehlivan Panayis Kutalianos adanın yetiştirdiği önemli bir sporcu ve milli güreşçidir (Çokona 2016, 152).

1711'e kadar adada Türklerin de yaşadığı ancak Türkler ile Rumlar arasında yaşanan sorunlar nedeniyle Osmanlı idaresinin, Türkleri Kapıdağ'daki Narlı'ya (Roda) intikal ettirdiği bilinmektedir (Enön, 2003, 181-182). Nüfus verilerinden de anlaşıldığı kadarıyla bu tarih sonrasında adada Türk nüfusun bulunmadığı anlaşılmaktadır. Adanın bir diğer ilginç özelliği Osmanlı sarayında bir zamanlar çok saygın bir konumda bulunan ancak sonradan hainlikle suçlanıp gözden düşen Dimitri Kantemir'in (1673-1723) son yıllarını geçirdiği yer olmasıdır (Ertüzün 1999, 271). Ekinlik altın yıllarını 19. yüzyılda yaşamıştır. Ada, Yunanistan'dan büyük göç almaktaydı. Batı Yunanistan "Ionia Adaları" olarak bilinen Kefalonya, Korfu, Zante, Lefke, Ithake ve Paksu kökenli ailelerin (bu adalar 1815'ten itibaren İngiliz idaresindeyken 1864'te Yunanistan'a devredilmişti) 1840'larda Ekinlik Adası'na yerleştiklerini biliyoruz. Bu sebeple ada halkı İngiliz vatandaşı olduklarını iddia ediyor ve bu gerekçeyle cizye vergisi ödemek istemiyorlardı (Özil 2016, 160).

Ekinlik, Avşa ve Paşalimanı arasında üzerinde fener binaları ve küçük şapeller haricinde yapı ve yerleşim bulunmayan Koyun Adası (Provaton), Mamali (Mama), Yer (Yera) gibi bir dizi küçük adanın tarihi hakkında pek bir bilgi yoktur (Harita s.32-33 ve no.7).

Kapıdağ'ın doğusundaki Agios Andreas (Fener Adası) ise mübadeleden önce Kyroğlu adlı bir papazın özel mülkü iken sonra Hazine'ye devredilmiş ve mübadeleden sonra Karşıyaka (Peramos) köyünden Gavur İmam lakaplı şahsa satılmıştır. Bu ada ve çevresindeki küçük adacıklar halen bu şahsın torunlarının şahsi malıdır (Ertüzün 1999, 273) (bkz. 'Deniz Feneri' ve 'Agios Andreas Manastırı').

Mübadeleden Sonra Güney Marmara Adaları
Kurtuluş Savaşı Eylül 1922'de Türklerin zaferiyle sona erdiğinde adaların Rum halkı Yunanistan'a göç etti. Mübadele başlamadan önce Güney Marmara Adaları ıssız bir yer görünümündeydi. Hatta o günleri hatırlayanlar kayıklarla adaya gelip bomboş evleri yağmalayan çeteler türediğini aktarmaktadırlar. Özellikle Marmara Adası'nın boş kalmaması için Lozan Mübadelesi'nin ardından adaya Girit'ten gelen muhacirler ve Karadeniz'den gelen aileler yerleştirilmiştir.

Cumhuriyet sonrası göçlerde ise Rize Çayeli'nden gelenler Çınarlı köyüne iskân edilmişlerdir. Kastamonu Abana ilçesinden gelenler ise Gündoğdu köyüne yerleştirilmiştir. Trabzon Sürmene'den gelenler Asmalı ile Topağaç'a dağıtılmışlardır. Çınarlı köyüne ise Trabzon Tonya'dan gelen aileler yerleştirilmiş, bu ailelere daha sonra Bedalan (Petalan) ocaklarında çalışmak için daha fazla Tonyalı aile de katılmıştır. Saraylar ilçesi halkı da aslen Karadeniz kökenlidir. Paşalimanı ve Ekinlik adalarına da çoğunlukla Karadeniz'den gelen aileler yerleştirilmiştir. Ekinlik'te Abana kökenli Karadenizli aileler, Paşalimanı Adası'nda ise Karadeniz ve Girit'ten gelen aileler iskan edilmiştir.

En yoğun nüfusa sahip Marmara Adası'nın adını aldığı Marmara köyü halkının önemli bir kısmı Girit göçmenidir. Bu nüfus mübadelede Müslüman oldukları için Girit'ten çıkarılan Rumca konuşan ailelerden oluşmaktaydı ve büyük çoğunluğu Türkçeyi adaya yerleştikten sonra öğrenmişlerdi (Enön 2003, 125-131). Halen de aralarında Girit Rumcası konuşabilenler vardır. Girit göçmenleri yaşlı kuşakların anlatımına göre 1924 yılında bölgeye geldiklerinde Marmara Adası ile Erdek'e yerleşme konusunda kararsız kalmışlar ancak "Girit gibi ada olduğu için" Marmara'yı seçmişlerdir. Marmara'ya yerleşen bu Giritli ailelerin sayısı önce 100 civarındayken bazı ailelerin ayrılmasıyla 50 haneye düşmüşlerdir.

Dışarıdan aldığı göçlere rağmen adanın nüfusu mübadele öncesiyle hemen hemen aynıdır. 1898'de 9000'e yakın olan nüfus 2018 sayılarıyla 9870'dir. Aynı yıllar içinde yine 9000 civarında olan Erdek ilçe merkezi nüfusunun bugün 35.000'e, 10.000 civarında olan Bandırma nüfusunun 154.000'e ulaştığı göz önüne alındığında Marmara Adası'nın bir yüzyıldır nüfusunun hiç artmadığı söylenebilir. Erken Cumhuriyet Devri'ndeki canlanma çabaları 4 Ocak 1935'te yaşanan büyük deprem sonucu adadaki yapıların büyük zarar görmesi nedeniyle kesintiye uğramıştır (Lev. II.5, VIII.34). Adada ekonomik canlanma ancak 1960'lı yıllardan itibaren adanın turizme açılmaya başlaması ve adada çekilen bazı popüler filmler (örneğin Orhan Elmas'ın 1974 yapımı *Kanlı Deniz* filmi gibi) sayesinde olmuştur. Bu dönemde İstanbullu aydınlar Marmara Adası'nın tanınması ve gelişmesi için seferber olmuşlardır. 1970 senesinde Marmara köyünün ilçe olabilmesi için gerekli olan 2000 kişiye ulaşılması amacıyla, Selahattin Hilav, Mehmet Ali Aybar, Melih Cevdet Anday, Sebahattin Eyüboğlu, Necati Cumalı, Falih Rıfkı Atay, Yaşar Kemal, Kemal Tahir, Oktay Rıfat gibi ünlü kişiler Marmara Adası'nda nüfus sayımına katılmışlardır (Enön 2003, 162).

Öte yandan adanın gelişiminin başka bir yöne evrildiği, modern teknolojinin gelişimi ile adada mermer sanayisinin adanın doğal yapısını da bozacak derecede ön plana çıktığı, adanın eski kültürel çekiciliğinin kaybolduğu, tarihsel izlerinin giderek silindiği söylenebilir.